

Mnogogreshnogo" v konteksti tvorennya ukrai'ns'koi' nacional'noi' shtychnosti / Ju. A. Pinchuk // Istorychnyj zhurnal. – 2009. – № 2. – S. 36–44.

70. Pinchuk Ju. A. Pytannja nacional'nogo samousvidomlennja u studii' M. Kostomarova "Getmanstvo Brjuhoveckogo" / Ju. A. Pinchuk // UIZh. – 2010. – № 1. – S. 179–189.

71. Pis'ma P. A. Kulisha k M. V. Juzefovichu 1843–1861 rr. // Kievskaja starina. – 1899. – № 3. – S. 303–324.

72. Pypin A. Pol'skij vopros v russkoj literature / A. N. Pypin // Vestnik Evropy. – 1880. – T. 5. – № 10. – S. 681–711.

73. Polevoj P. Istorik–idealist / P. Polevoj // Istoricheskij vestnik. – 1891. – № 2. – S. 501–520.

74. Poluhin L. K. Formuvannja istorychnyh pogljadiv Mykoly Ivanovycha Kostomarova / Do krytyky burzhuažno–pomishyc'koi' istoriografii' na Ukrai'ni / L. K. Poluhin. – K., 1959. – S. 128 s.

75. Recenzija na kn.: Ivan Sergeevich Aksakov u ego pis'mah T. 4. Pis'ma 1858–1886 // Kievskaja starina. – 1897. – № 11. – S. 49–57.

76. Rubinshtejn N. N. I. Kostomarov / N. Rubinshtejn // Istoricheskij zhurnal. – 1940. – № 10. – S. 40–50.

77. Smit Antoni D. Nacional'na identychnist' / Pereklad z angljjs'koi' Petra Tarashhuka / Antoni Smit. – K.: "Osnovy", 1994. – S. 210 s.

78. Sreznevs'kyj I. I. Lysty do materi 1829–1834 rr. // Shamraj A. Harkivs'ka shkola romantykiv / A. Shamraj. – Harkiv: Derzhavne vydavnytvo Ukrai'ny, 1930. – T. 1. – S. 226–229.

79. Hlebnikov L. M. Sozhzhenaja dissertacija / L. M. Hlebnikov // Voprosy istorii. – 1965. – № 9. – S. 213–215.

80. Jas' O. V. Istorija jak mif. Get'man–vidstupnyk u recepcii' M. I. Kostomarov / O. V. Jas' // Get'man Ivan Mazepa: postat', otoc'hennja, epoha. Zbirnyk naukovyh prac'. [vidp. red. V. A. Smolij, vidp. sekretar O. O. Kovalevs'ka]. – K.: In–t. ist. Ukrai'ny NANU, 2008. – S. 145–169.

Egorov V. V., кандидат исторических наук, доцент кафедры политических наук, Киевский национальный университет строительства и архитектуры (Украина, Киев), egorov.1977@ema.ia.ua

Український і російський народи в творчеському насліддні Н. І. Костомарова

На основани дореволюционной, советской, и современной историографии рассматриваются представления известного историка Н. И. Костомарова об украинском и русском народах. В части исследований была негативно оценена федеративная теория ученого, тезис об безклассовости украинцев, а обозначение учебным черт украинского и русского народов расценивалось как их противопоставление. Одновременно Н. И. Костомаров за определение украинской народоправной традиции от времен Древней Руси до казачества был признан идеологом украинского национального движения. В этих выводах исследователи преимущественно опирались на работы ученого "Две русские народности", "О федеративном начале в Древней Руси". Без внимания остались другие работы содержания более обширные характеристики указанных народов. Содержание этих трудов является предметом рассмотрения данной статьи.

Исторические, историко–литературные работы ученого дополняют содержание тезисов ученого о характеристике украинского народа–федеративные черты государства, народоправное управление. Они сохранились в традициях украинского казачества. Эта характеристика отличала украинский народ от единовластия и государственной централизации русского народа. Выводы ученого о существенных отличиях украинцев и русских способствовали развитию национального самознания украинского народа.

Ключевые слова: Н. И. Костомаров, украинский народ, русский народ, народоправство, казачество, самодержавие, украинское национальное движение.

Egorov V. V., the candidate of historical sciences, the docent of the department of the political sciences, Kyiv National University of Construction and Architecture (Ukraine, Kiev), egorov.1977@ema.ia.ua

Ukrainian and Russian peoples in the M. I. Kostomarov's heritage

Based on the analysis of the pre–revolutionary, soviet and modern historiography in the article discusses well–known historian M. Kostomarov ideas about the Ukrainian and Russian peoples. Part of these researches was negatively assessed scientist's federal theory, his essence of the Ukrainian people as a society without classes and his definition the traits of the Russian and Ukrainian peoples was evaluated as their opposition. Positively was considered by the position that M. Kostomarov while emphasizing continuity of Ukrainian self–government traditions from the Old Rus to the Cossacks period, was an ideologue of the Ukrainian national movement. The researchers mainly relied on the scientist's works which studied the features of Russian and Ukrainian peoples and the federative basis of the Old Rus". Simultaneously there remained neglected scholar works which contained spacious characteristics of these peoples. The content of these scientist's works, is the subject of this article.

M. Kostomarov's journalistic, historical, historical–literary works complementing the content of the scientist's provisions about the characteristics of the Ukrainian people–federated state features and self–government traditions in its management that were kept by the Ukrainian Cossacks. This characteristics differed

from a great disparity and State centralization of the Russian people. Scientist's conclusions about the substantial difference between the Ukrainian and Russian Nations, have contributed to the process of national self–awareness of the Ukrainian people.

Keywords: M. I. Kostomarov, Ukrainian people, Russian people, people's self–government, cossacks, autocracy, national movement.

* * *

УДК 94(470+571):271.2

Заблюцька–Сеннікова Н. В.

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри державної служби, адміністрування та управління, Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Луганськ), zablotskanelia@gmail.com

СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ РАДЯНСЬКИХ ВЛАДНИХ І ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІВ КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У 1960–Х – 1980–Х РР.

Досліджено систему громадського та владного контролю за діяльністю РПЦ у 1960–х – 1980–х рр. У 60–і – 80–і рр. в УРСР була сформована розгалужена система владного та громадського контролю за всіма сферами життя Православної церкви, духівництвом і віруючим населенням. Дослідження функцій органів контролю, забезпечило висновок про те, що розподіл їх між різними гілками влади та громадськістю здійснено компартійним керівництвом з метою всебічного тотального контролю за життям релігійних об'єднань.

Ключові слова: Російська православна церква, віруючі, духівництво, атеїстична політика, антирелігійна пропаганда, радянські традиції, православна обрядовість, органи контролю.

Роль релігії як складного та багатогранного чинника у політичній історії відноситься до однієї з найменш вивчених у науці проблем. З розпадом Радянської держави було змінено погляд на місце релігії у формуванні духовності народу. Тому звернення до досвіду минулого в аспекті аналізу взаємовідносин держави й церкви, їх вплив на життя суспільства є надзвичайно важливим у наш час.

Дослідження політики комуністичної партії щодо релігійного питання в УРСР, її природи, змісту, еволюції та специфіки застосування на українських землях здійснено в роботі В. Войналовича [1]. Вивчення стану релігійного життя в Україні висвітлено у розвідці за редакцією А. Колодного [2]. У роботі Іоанікія (Кобзєва) митрополита Луганського та Алчевського [3] надано детальну характеристику стану Православної церкви.

Початок 1960–х рр. відзначився тотальним наступом на релігійне життя в СРСР. У постанові ЦК КПРС від 13 січня 1960 р. "Про заходи для ліквідації порушень духівництвом радянського законодавства про культу" зазначалось, що "...останнім часом контроль державних органів за діяльністю духівництва та релігійних об'єднань послабився", що у свою чергу призвело до розширення мережі релігійних закладів, "...створення груп та курсів з навчання дітей релігії, самовільного будівництва та відкриття церков, організації паломництва..., зосередження церковнослужителями в своїх руках керівництва приходами" [2, с. 541; 4, арк. 57]. Було вказано, що керівництво СРСР не може залишатись байдужим до проблеми нехтування радянського законодавства. 16 березня 1961 р. вийшла постанова Ради Міністрів СРСР № 263 від "Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу", яка була продубльована подібною постановою ЦК компартії України № 590 від 1 квітня 1961 р. Партійне керівництво зосередило увагу на розвитку системи контролю за жит-

тям та діяльністю релігійних організацій і віруючого населення. Особливе місце відводилось УРСР, адже тут "...проживав потужний масив віруючих, більшість якого належала до Російської православної церкви: з 7800 православних церков, що знаходились на всій території СРСР, 4539 знаходилось саме на території України" [5, арк. 8].

Функції контролю за дотриманням законодавства про культури були розподілені між різними органами влади та громадськістю, що давало змогу керівництву держави здійснювати всебічний тотальний контроль діяльності релігійних об'єднань.

Контролюючі функції в питаннях стосовно діяльності релігійних організацій дублювалися різноманітними державними відомствами та установами. Це пояснювалось бажанням влади створити ефективну систему взаємної перевірки якості виконання вказаних завдань різними гілками влади для повного та об'єктивного моніторингу релігійної ситуації в УРСР.

Аналізуючи систему контролю за діяльністю Російської православної церкви та віруючого населення, органи контролю можна розділити на два типи: громадський і владний, які, здійснюючи свою діяльність в одній площині релігійних відносин, доповнювали функції один одного, охоплюючи, у такий спосіб, загалом увесь спектр відносин державних органів влади з населенням та релігійними організаціями, а також стосунків релігійних організацій з віруючими.

До 1965 р. на території СРСР існувало два апарати, які займалися релігійним питанням, – Рада зі справ релігійних культів і Рада зі справ РПЦ. У компетенцію першого входило встановлення контакту з різними релігіями та конфесіями, що існували на території СРСР; другий апарат займався лише питаннями, які стосувалися життя та діяльності православної громади.

З метою оптимізації структури органів державної влади апарат Уповноваженого зі справ РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР об'єднав свої компетенції з апаратом Ради зі справ релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР. Відтак постановою Ради Міністрів СРСР від 8 грудня 1965 р. № 1043 створено єдиний орган – апарат Уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР. Ця постанова була продубльована постановою ЦК компартії України та Ради Міністрів УРСР від 25 січня 1966 року № 112. Керівником апарату затвердили К. Литвина, який раніше обіймав посаду голови апарату Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР з Української РСР [6, с. 1–2].

Особливу увагу з формування апарату та підбору кадрів Уповноваженого приділено областям УРСР. Вагомий аргумент щодо такої політики було викладено в доповідній записці одного з Уповноважених Голові Ради зі справ Релігій при Раді Міністрів СРСР В. Куроєдову, де зазначено, що "...УРСР за кількістю різноманітних релігійних напрямів посідає перше місце в Радянському Союзі" [5, арк. 7–8]. Столицю УРСР м. Київ називали "колискою православ'я", тут діяв патріарший екзарх і чотирнадцять епархій Православної церкви, тому було необхідно, як підкреслено у звіті Уповноваженого по УРСР у 1969 р., "...більш кваліфіковано вивчати релігійне становище в республіці" [7, арк. 71]. Вагомим аргументом було й те, що Українська

РСР посідала провідне місце в СРСР з відвідання закордонними релігійними делегаціями та чисельними групами паломників з різних країн, які приїжджали до православних святинь. Зважаючи на це, трансформація структури апарату Уповноваженого давала можливість здійснювати ретельний контроль за діяльністю релігійних об'єднань, а також ефективно втілювати політику держави.

До штату центрального апарату Уповноваженого Ради у справах релігій по Українській РСР входили: Уповноважений, два його заступники, два старших інспектори, чотири інспектори, старший бухгалтер, секретар, друкарка, прибиральниця та двірник [5, арк. 4]. Згідно зі штатним розкладом за чисельністю апарат по кожній області УРСР не повинен був перевищувати трьох осіб (сам Уповноважений, старший референт і референт). Однак, зазвичай, працювало по два фахівці, окрім деяких західних областей. У них, зважаючи на значне покатоличення населення, для роботи в Раді виділялося три штатні одиниці. Так, зокрема, було у Львівській і Закарпатській областях [5, арк. 4, 8, 17, 21].

Щоб регламентувати діяльність Уповноваженого Ради у справах релігій по УРСР, на нього було покладено функції: здійснення контролю за правильним утіленням законодавства про культури місцевими релігійними організаціями та служителями культури, а також місцевими радянськими органами влади, посадовими особами, усіма громадянами; інформування Ради про діяльність релігійних організацій, про всі випадки порушення законодавства про культури на території республіки, області та про заходи стосовно релігій, які проводилися або ті, що планувалися місцевими радянськими органами влади; розгляд заяв і скарг та вирішення в межах своєї компетенції інших питань щодо релігійних організацій; здійснення допомоги громадським комісіям з виконання контролю за реалізацією законодавства про культури, які працювали при виконкомках районних і місцевих рад депутатів трудящих [5, арк. 21].

Попри існування спеціальної державної структури, контроль за дотриманням законодавства про культури здійснювали також й інші органи влади. До таких належали правоохоронні органи, які своєю діяльністю попереджали або перешкоджали здійсненню протиправних дій громадян у площині релігійних відносин. Щоб регламентувати та полегшити роботу працівників управління внутрішніх справ у 1965 р., зокрема у Вінницькій області було надруковано "Пам'ятку працівника міліції з контролю законодавства про релігійні культури" [8, арк. 11], у Харківській області – "Методичні рекомендації з організації нагляду за виконанням релігійними організаціями договірних обов'язків з охорони та збереження наданого їм у користування державного майна, а також за виконанням ними встановлених законодавством правил господарчої та фінансової діяльності" [9, арк. 51–62]. Допомогали міліції у справі дотримання порядку добровільчі народні дружини.

У разі адміністративного порушення матеріали справи з відділів міліції надавались до адміністративної комісії, яка мала контролювати своєчасність стягнення суми штрафу по квитанції, що зберігалася в райфінвідділах [10, арк. 95].

Особливе місце в системі тотального контролю за діяльністю РПЦ посідав КДБ, співробітники якого здій-

снювали контроль і за священнослужителями, і за віруючим населенням. У так званій “розробці” знаходилися люди, які, на думку працівників комітету, могли поширювати антирадянські ідеї або ж співпрацювати з іноземними громадянами. Влада враховувала “рекомендації” комітету, що стосувалися ухвалення рішень з церковних питань [1, с. 85]. У 1967 р. з ініціативи голови КДБ СРСР Ю. Андропова було сформовано п’яте (ідеологічне) управління КДБ, у структуру якого з 1968 р. було включено четвертий “церковний” відділ [11, с. 384]. Відділ вивчав зовнішню й внутрішню діяльність духівництва, його політичні настрої, ставлення до влади та партії.

Контроль за неухильним виконанням правових норм та усуненням правопорушень здійснювала також Прокуратура. У випадку протизаконних дій з боку релігійних організацій або їхніх представників прокурор уживав передбачені законом заходи.

У зв’язку з тим, що релігійні об’єднання займалися фінансовою та господарчою діяльністю, спрямованою на забезпечення релігійних потреб віруючих і виконання договірних зобов’язань з охорони та збереження переданого їм державного майна, контроль за цією діяльністю було покладено на Міністерство фінансів і фінансові відділи на місцях. Правомірність такого контролю була закріплена в статтях 4 та 30 положення “Про релігійні об’єднання УРСР”, затвердженого Указом Президії Верховної Ради УРСР від 1 листопада 1976 р. [12, арк. 16].

Ще однією формою владного контролю над церквою наприкінці 1960–х рр. став випуск основних періодичних видань РПЦ, адже фінансуючи їхній друк, влада отримала можливість контролювати кількість преси, матеріал, який у ній розміщувався, шляхи її поширення та показники поширення періодики по областях УРСР [13, арк. 155–157].

У 1970–і рр. відбулася певна децентралізація в державній системі, що відбилося на роботі Ради зі справ релігій. Шостого листопада 1974 р. постановою Ради Міністрів УРСР № 517 її підпорядкували Раді Міністрів УРСР. Функції Уповноважених при цьому залишились незмінними.

Контроль на місцях за дотриманням законодавства про культуру здійснювали виконавчі комітети Рад народних депутатів. Вони систематично перевіряли виконання законодавчих норм релігійними організаціями й громадянами, правильність і своєчасність застосування та виконання законодавства посадовими особами. До функцій виконкомів у галузі контролю належали такі: реєстрація та зняття з реєстрації релігійних об’єднань, відкриття або закриття молитовних будинків, підготовка подання до Ради зі справ релігій про розірвання договору з релігійною громадою, винесення рішення про відведення окремих осіб зі складу виконавчих органів релігійних організацій. Виконкомам надавалось також право притягати до дисциплінарної відповідальності підлеглих, які своєю роботою порушили законодавство про культуру, ухвалювати рішення, про усунення порушень, які виявлялися в діяльності релігійних об’єднань, окремих громадян або посадових осіб [3, с. 165]. Релігійні об’єднання узгоджували з виконкомом проведення загальних релігійних зборів, процесій, церемоній, релігійних обрядів просто неба або в приміщеннях ві-

руючих, ремонт або перебудову молитовних будівель. З метою попередження правопорушень та ознайомлення населення з радянським законодавством про релігійні культури відділи пропаганди й агітації при виконкомах активно проводили різноманітні заходи [14, арк. 68].

З 1980 р. в усіх областях УРСР було створено комісії з пропаганди законодавства про культуру [15, арк. 18], члени якої мали доносити до широких верств населення й служителям церкви інформацію щодо прав та обов’язків представників культури, релігійних організацій і кожного громадянина в релігійній сфері.

У 1960–1980–і рр. в УРСР контролюючі функції було також покладено на республіканську комісію з вивчення та впровадження в побут нових громадських свят та обрядів при Президії Верховної Ради Української РСР і підвідомчі комісії на місцях. Головним завданням визначено “...здійснення організаційно-методичного керівництва діяльністю міністерств, відомств, місцевих рад депутатів трудящих, творчих спілок і товариств та інших громадських організацій” [16, арк. 80], водночас з офіційними функціями також визначено неофіційні – контроль за релігійно-обрядовим життям у регіонах, кількістю віруючих та активністю священнослужителів. Комісії були створені в областях, районах, містах і селах.

Члени комісії відстежували по кожній області відсоткове співвідношення старих і нових обрядів: хрестин та їхньої радянської альтернативи – урочистої реєстрації новонародженого, вінчання й урочистої реєстрації шлюбу, відспівування й поховання за релігійним обрядом і похорону за новою традицією тощо. Контролюючи таким чином життя та діяльність православної громади, влада постійно відстежувала діяльність релігійних організацій.

В УРСР з початку 1961 р. у зв’язку з прийняттям низки заходів щодо ліквідації порушень духівництвом радянського законодавства розпочали свою діяльність комісії сприяння виконкомам рад депутатів трудящих контролю з дотримання законодавства про релігійні культури. Вони були утворені на громадських засадах при виконкомах обласних, районних, міських Радах депутатів трудящих та затверджувалися рішенням відповідного виконкому. Вони сприяли Радам депутатів трудящих у забезпеченні конституційних прав громадян на свободу відправлення релігійних культів і свободу антирелігійної пропаганди, аналізували процеси та явища, які відбувалися в церковно-приходських громадах, здійснювали контроль за дотриманням законодавства про релігійні культури, вивчали проповідницьку діяльність і методи впливу церкви на населення, особливо на молоді і дітей, пропагували радянське законодавство про релігійні культури.

Водночас з офіційними обов’язками комісії виконували також неофіційні функції. До них належала така діяльність: вивчення поведінки авторитетних церковних діячів, дослідження їхніх індивідуальних особливостей, виявлення їхніх позицій щодо радянського законодавства. Було здійснено диференціацію священнослужителів на екстремістів, фанатиків, активних, нейтральних, пасивних і лояльних щодо радянської влади. Відштовхуючись від приналежності до тієї чи тієї групи, члени комісій будували взаємини з духівництвом, при цьому обов’язково “...використовуючи слабкі місця у взаємо-

відносинах між священнослужителями” [17, арк. 18], щоб, користуючись ситуаціями конкурентної боротьби й звинувачень у нехристиянській поведінці, поглибити конфлікти в середині релігійних громад, що нерідко призводило до їхнього самознищення. Утім, влада об’єктивно тільки цього й прагнула.

Загалом відзначимо, що для влади головним у роботі з населенням було здійснення пропаганди, яку починали з народження дитини. У пологовому будинку з породіллем проводили бесіди працівники медичної установи, щоб вона не хрестила немовля. Таку ж роботу проводили представники профспілкової організації, де працювала молода мати. Наступним важелем впливу на свідомість особистості була виховна робота з батьками в дитячих садках. З ними проводились бесіди з метою запобігання проникненню в сім’ю “релігійного дурману” [18, арк. 2].

Починаючи з початкової школи, з посвяти в “жовтенята”, у свідомості дитини формувались цінності комуністичного суспільства. У середній школі школяр виховувався в піонерській організації. З чотирнадцяти років підліток переходив до комсомольської організації, у якій молода людина потрапляла під різні заходи атеїстичного спрямування. За допомогою такої системи влади вдавалось здійснювати тотальний контроль за життям населення, а отже, і за життям православної громади.

Саме суспільство виконувало контролюючу функцію, створюючи громадські суди, загони дружинників, спілки атеїстів, вуличні комітети, жіночі ради, ради пенсіонерів, батьківські комітети, клубні, бібліотечні, методичні ради, які проводили з віруючими профілактичні бесіди, а у випадках нехтування загальноприйнятими нормами матеріали справи передавались в адміністративну комісію або до правоохоронних органів.

Однією з форм контролю за діяльністю представників РПЦ була розгалужена система засобів масової інформації. На шпальтах місцевих газет і журналів друкувався матеріал щодо життя релігійних громад і діяльності священнослужителів [19, арк. 174]. Готуючи матеріал, працівники радіо, телебачення, преси часто проводили свої розслідування стосовно порушення законодавства про культу духівництвом, віруючими, проходження релігійних свят. У багатьох випадках результати цих досліджень використовували співробітники КДБ, які на їхній основі проводили свої розслідування.

Отже, у Радянському Союзі існувала розгалужена система контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу. Велика чисельність віруючих в УРСР зумовила створення значної кількості відомств, які ретельно стежили та контролювали різні аспекти життя й діяльності православної громади. Дублювання функцій виконавчих органів влади давало змогу вищому компартійному керівництву скласти єдину об’єктивну картину релігійного становища в республіці, створити ефективну структуру, яка б виконувала функцію здійснення всебічного контролю за представниками РПЦ і віруючим населенням УРСР.

Список використаних джерел

1. Войналович В. А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій 1940–1960 рр.: політол. дискурс / В. А. Войналович ; НАН України, Ін-т політол. та етнонац. дослідж. – К. : Світогляд, 2005. – 742 с.
2. Історія релігії в Україні: у 10 т. / ред. А. Колодний, В. Климов ; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. Сковороди, Від-

ня релігієзнавства. – К. : Укр. Центр духов. культури, 1996. – Т. 3: Православ’я в Україні. – 1999. – 559 с.

3. Иоанникий (Кобзев) (митрополит Луганский и Алчевский). Святая Церковь: жизнь и спасение: послания, проповеди, доклады, речи, слова, обращения и распоряжения (1971–2004) / Иоанникий (Кобзев) (митрополит Луганский и Алчевский). – Луганск : Максим, 2010. – 768 с.
4. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. 179. – Оп. 2. – Спр. 1012.
5. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 1.
6. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь в XX веке / М. В. Шкаровский. – М. : Вече: Лепта, 2010. – 480 с.
7. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 129.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6007.
9. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 3858. – Оп. 17. – Спр. 97.
10. Там само. – Оп. 7. – Спр. 1141.
11. Никитин В. Святейший Патриарх Алексий II: жизнь и деяния в славу Божию / Валентин Никитин. – М. : Астрель: Олимп, 2009. – 640 с.
12. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 303.
13. Там само. – Оп. 5. – Спр. 128.
14. ДАЛО. – Ф. 179. – Оп. 5. – Спр. 756.
15. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 47.
16. Там само. – Оп. 5. – Спр. 369.
17. ДАЛО. – Ф. 3699. – Оп. 1. – Спр. 75.
18. ДАХО. – Ф. 3858. – Оп. 1. – Спр. 376.
19. ДАЛО. – Ф. 179. – Оп. 12. – Спр. 22.

References

1. Vojnalovych V. A. Partijno-derzhavna polityka shhodo religii' ta religijnyh instytucij 1940–1960 rr.: politol. diskurs / V. A. Vojnalovych ; NAN Ukrainy, In-t politol. ta etnonac. doslidzh. – K. : Svitogljad, 2005. – 742 s.
2. Istorija religii' v Ukraini: u 10 t. / red. A. Kolodnyj, V. Klymov ; NAN Ukrainy, In-t filosofii' im. G. Skovorody, Vid-nja religijeznavstva. – K. : Ukr. Centr duhov. kul'tury, 1996. – T. 3: Pravoslav'ja v Ukraini. – 1999. – 559 s.
3. Ioannikij (Kobzev) (mitropolit Luganskij i Alchevskij). Svjataja Cerkov': zhizn' i spasenie: poslanija, propovedi, doklady, rechi, slova, obrashhenija i rasporjazhenija (1971–2004) / Ioannikij (Kobzev) (mitropolit Luganskij i Alchevskij). – Lugansk : Maksim, 2010. – 768 s.
4. Derzhavnyj arhiv Lugans'koi' oblasti (dali – DALO). – F. 179. – Op. 2. – Spr. 1012.
5. CDAVOVU Ukrainy. – F. 4648. – Op. 5. – Spr. 1.
6. Shkarovskij M. V. Russkaja Pravoslavnaja Cerkov' v XX veke / M. V. Shkarovskij. – M. : Veche: Lepta, 2010. – 480 s.
7. CDAVOVU Ukrainy. – F. 4648. – Op. 5. – Spr. 129.
8. CDAGO Ukrainy. – F. 1. – Op. 24. – Spr. 6007.
9. Derzhavnyj arhiv Harkivs'koi' oblasti (dali – DAHO). – F. 3858. – Op. 17. – Spr. 97.
10. Tam samo. – Op. 7. – Spr. 1141.
11. Nikitin V. Svjatejšij Patriarh Aleksij II: zhizn' i dejanija v slavu Bozhiju / Valentin Nikitin. – M. : Astrel': Olimp, 2009. – 640 s.
12. CDAVOVU Ukrainy. – F. 4648. – Op. 7. – Spr. 303.
13. Tam samo. – Op. 5. – Spr. 128.
14. DALO. – F. 179. – Op. 5. – Spr. 756.
15. CDAVOVU Ukrainy. – F. 4648. – Op. 7. – Spr. 47.
16. Tam samo. – Op. 5. – Spr. 369.
17. DALO. – F. 3699. – Op. 1. – Spr. 75.
18. DAHO. – F. 3858. – Op. 1. – Spr. 376.
19. DALO. – F. 179. – Op. 12. – Spr. 22.

Заблоцкая–Сенникова Н. В., кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры государственной службы, администрирования и управления, Луганский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Луганск), zablotskanelia@gmail.com

Создание и функционирование системы советских властных и общественных органов контроля за деятельностью Православной церкви в 1960–х – 1980–х гг.

Исследовано систему общественного и властного контроля за деятельностью РПЦ в 1960–х – 1980–х гг. В 60–е – 80–е гг. в СССР была сформирована разветвленная система властного и общественного контроля за всеми сферами жизни Православной церкви, духовенством и верующим населением. Исследование функций органов контроля, обеспечило вывод о том, что распределение их между различными ветвями власти и общественностью осуществлено

компарти́йным руководством с целью вестороннего тотального контроля за жизнью религиозных объединений.

Ключевые слова: Российская православная церковь, верующие, духовенство, атеистическая политика, антирелигиозная пропаганда, советские традиции, православная обрядность, органы контроля.

Zablotska-Siennikova N. V., candidate of historical sciences, senior lecturer department in public service, administration and management of Lugansk National Taras Shevchenko University (Ukraine, Lugansk), zablotskanelia@gmail.com

Establishment and operation of the Soviet government and public control over the activities of the Orthodox Church in the 1960–1980's

Aim: to investigate the system of public and government control over the activities of the Orthodox Church in the 1960–1980s. In the 1960–1980s years in the USSR was formed an extensive system of government and public control over all spheres of life of the Orthodox church, the clergy and faithful people. The distribution of control functions between different branches of government and the public by the Communist Party leadership aiming at total control over the life of religious communities.

Keywords: Russian Orthodox church, believers, clergy, atheist policies, anti-religious propaganda, the Soviet tradition, the Orthodox rites, authorities.

* * *

УДК 94(477) “1903–1914”

Зеленцова С. М.

доцент кафедри філософії і соціальних наук, Луганський державний медичний університет (Україна, Луганськ), S.Sirotenko@mail.ru

НЕЛЕГАЛЬНИЙ ПЕРІОДИЧНИЙ ДРУК ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ АНАРХІЗМУ В УКРАЇНІ (1903–1914 РР.)

Проаналізовано нелегальний періодичний друк як джерело з історії анархістського руху в Україні (1903–1914 рр.). Мета статті полягає у комплексному аналізі нелегального періодичного друку як історичного джерела. Серед багатьох вилучених документів, журнал “Буревестник” було досліджено комплексно. При аналізі матеріалів встановлено та виділено три тематичні блоки, відповідно до змісту публіцистичних статей та інформації у журналі. Надається характеристика особливостям виникнення та розповсюдження нелегального друку в Україні, що дало змогу встановити міста існування анархістських груп та їх напрямки. Комплексний характер джерел дозволив не тільки дослідити загальні тенденції розвитку та причини занепаду анархізму в Україні, але й встановити та уточнити історичні факти. Робиться висновок про історичну цінність нелегального друку як джерела при аналізі історії України та історії політичних партій на початку ХХ століття.

Ключові слова: анархізм, джерело, нелегальний друк, журнал, газета, документ.

Анархізм та його течії становить невід’ємну частину української історії. Цей феномен вини і був розповсюджений на початку двадцятого століття на території України. Вивчення джерел з історії анархістського руху в Україні на теперішньому етапі розвитку вітчизняного джерелознавства дозволяє встановити не тільки нові історичні факти, але й комплексно проаналізувати документи. Кожна з окремих груп джерел містить багато фактичного матеріалу, які дозволяє поглибити знання про феномен анархізму в Україні на початку ХХ століття. Нелегальний періодичний друк є безсумнівно, важливе і цінне джерело в якому відобразилась революційна діяльність партії, ідеологічні засади, проблемні питання тощо. Теоретичні питання дослідження партійних джерел, зокрема нелегального друку висвітлені як у контексті загального джерелознавства [3; 4], так і партійного [1; 2; 5; 6].

Серед українських та російських вчених існують дослідники які вивчали нелегальний періодичний та періодичний друк як окремих вид історичних джерел [7; 9; 10]. Використовуючи різноманітні наукові методи дослідження [8; 11], вчені роблять висновки про історичну цінність та важливість таких документів особливо для

дослідження революційного руху. Досвід попередників при комплексному аналізі партійних джерел та матеріали з історії анархістського руху дозволяють автору статті надати характеристику нелегальному друку як джерелу.

Мета статті полягає у комплексному аналізі нелегального періодичного друку анархістських груп в Україні як історичного джерела.

Нелегальна періодична преса анархістських груп різного напрямку характеризувалася існуванням різноманітних газет та журналів. Загальноросійський характер анархізму зумовив те, що видання мали здебільшого загальний характер. Газети та журнали випускалися закордонними групами та в містах України. Закордонна преса переправлялася через нелегальні канали, але й тут були труднощі з перевезенням та розповсюдженням: арешти, нагляд з боку поліції та брак коштів. Відповідно до рівня інформації, періодичний друк поєднував публіцистичні статті, які були орієнтовані на високий рівень та листівки, орієнтовані на рівень обивателя.

За зовнішніми ознаками газета анархістів представляла собою друкований орган від 2 до 24 сторінок на папері низької якості, на гектографі або мімеографі. Посередині великими літерами писалася назва, під нею маленькими буквами вказувалася назва анархістського напрямку, який видавав документ, у правому куті під назвою – дата та номер газети, у лівому куті – лозунг, як правило, вислів М. Бакуніна “Дух руйнуючий є в той же час утворюючий дух”. Для газет та журналів, виданих закордоном, характерна краща якість паперу та друку, що пояснюється достатнім фінансуванням.

Періодичний, нелегальний друк анархістів можна розділити на дві групи: 1) преса закордонного походження, яка розповсюджувалася в Україні; 2) преса місцевого походження, надрукована групами, що діяли безпосередньо на українській території.

Першу групу, преса закордонного походження, становлять найбільш відомі закордонні газети та журнали анархістів, які розповсюджувалися в Україні з 1903 р. Найбільш відомим журналом закордонних груп, який розповсюджувався на теренах України, був “Хлеб и Воля”, що виходив у Женеві у 1903–1905 рр. Він вважався органом російських анархістів–комуністів. Видавався щомісяця, головним редактором був Г. Гогелія. У журналі співпрацювали П. Кропоткін, М. Гольдсміт, В. Черкезов. Перший номер надруковано в серпні 1903 р., потім переправлено в Росію для розповсюдження. Цей журнал був центральним органом усього російського анархістського руху. Останній номер – № 24 – вийшов у листопаді 1905 р., оскільки редакція часопису переїхала до Росії. Також, відомим анархістським журналом був “Буревестник”, який видавався в Женеві та Парижі з 1906 по 1910 рр. Він був органом синдикалістського напрямку, але видавався Женевською групою анархістів–комуністів.

Незважаючи на важкі умови видавництва та розповсюдження анархістської преси, вимоги агітаційної роботи серед населення потребували випуску періодичних видань для ознайомлення населення з подіями, пов’язаними з анархізмом. Групи, що діяли на території України, намагалися створити власні друковані органи, для чого використовували підпільні, нелегальні друкарні та “захватне право”. Як правило, періодичності ви-